

Ганна ВОРОНИЧ

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКІ ШТРИХИ В ЧЕТЬІ МІНЕЇ 1489 р. (є та ѣ: буква і звук)

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 811.161.2'367.623'04

Воронич Г. Північноукраїнські штрихи в Четві Мінеї 1489 р. (є та ѣ: буква і звук); 7 стор.; кількість бібліографічних джерел – 44; мова українська

Анотація. На конкретному фактичному матеріалі із рукописної пам'ятки XV ст., дуже ймовірно з території Галичини-Волині, зроблено спробу протестувати положення історичних та лінгвогеографічних досліджень щодо звукових значень графем є та ѣ на свідченнях діалектної фонетики північноукраїнського ареалу.

Ключові слова: історія української мови, дослідження мови пам'яток, говір, говірка, звук.

Annotation. On concrete actual material from the handwritten sight of the XV item, very probably from territory of Galychyna-Volhynia, an attempt to protest position of historical and linguistic researches about the voice values of letters є and ѣ on information of dialectal phonetics from north Ukraine habitat is done.

Keywords: history of Ukrainian, research of language of the handwritten works, dialect, sound.

Четья Мінея 1489 р.² досить виразно фіксує трансформацію церковнослов'янської мови в українську насиченням першої елементами української мови на різних мовних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, тим самим дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою в різних функціонально-часових й ареальних аспектах. Зокрема досить широким є перелік мовних свідчень у Четві Мінеї 1489 р., які корелюють із рисами *північноукраїнських* говірок.

1. Уживання є на місці ненаголошеного **ѣ** (перезвук **а** → **є** після м'яких приголосних, властивий для *північних*, широкого ареалу південно-західних українських говірок, зокрема західноволинських). Це фонетичне явище відображене у тексті Четві досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: **досегноуѣти** (189), **колодези** (212 зв.), **любечи** (118 зв.), **уктєвѣра** (45 зв., 46 зв.), **принела** (173, 223 зв.), **поменоуѣти** (162), **помнечи** (214 зв.), **проклетѣти** (240), **светитѣли** (127), **свѣтый** (47 зв.), **свѣтыню** (16 зв.), **свѣщеники** (16 зв.), **терпечи** (169 зв.), **тисечника** (262), **оувѣдати** (237 зв., 238), **хотєчо** (172 зв.) та інші.

Як твердить І. Огієнко [15, с. 284], вживання є замість **ѣ** було живим явищем на західноукраїнських землях, особливо на *північноукраїнських* і займало значно більший ареал поширення в українських говорах, ніж у

білоруських. За твердженням Ю. Карського [11, с. 102], перехід **ѣ** (графічно **ѣ**) в **є** відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, контактним із говірками української мови, і цілком збігається з подібною рисою – перезвуком – північноукраїнських говірок, тобто переходом **ѣ** → **є** після м'яких приголосних. Аналізуючи мову писемних пам'яток і діалектних даних, І. Огієнко робить висновок, що вживання **є** на місці **ѣ** є «чи не більше ознака такої нашої, української, яку й до канцелярії і літератури XV – XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель» [15, с. 284]. Це фонетичне явище наявне вже в пам'ятках української мови XIV – XV ст., про що свідчать численні приклади: **дворенинѣ**, **деветнацѣть**, **десѣтник**, **жедати** та багато інших [5, с. 268]. Широко фіксується перехід ненаголошеного **ѣ** в **є** у пам'ятках української мови XVI – XVIII ст. [8, с. 294–295]. Досить численними є випадки вживання **є** на місці **ѣ** у Крехівському Апостолі [5, с. 268], наприклад: **мовечи**, **смотрѣчи**, **огледаѣ(т)са**, **мѣсець**, **назаренина**, **светому** та інші. Ця фонетична риса характерна для сучасних *північних* та південно-західних говорів (Атлас української мови, т. 1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46).

2. Фіксація **є** на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: **века** (43 зв.), **вѣре** (41 зв.), **видѣли** (39), **во вѣтроѣ** (48), **вѣ городе** (107), **грехо(в)** (72), **дѣвѣ** (113 зв.), **єхалѣ** (54), **вѣ законѣ** (116), **звѣздами** (43), **на иконѣ** (109), **мѣсте** (95 зв.), **посинѣли** (144 зв.), **прадедоу** (115), **раздѣлилѣ** (12 зв.), **река** (9 зв.), **на свѣтилѣ** (26), **телѣ** (2 зв.), **вѣ храмѣ** (36), **целовати** (37 зв.) та інші. К. Симонова [22, с. 72], спираючись на попередні дослідження, кваліфікує таке явище як спільну українсько-білоруську рису. Воно фіксується вже у пам'ятках Київської Русі як південноруська риса, відзначено не тільки в пам'ятках північного та південно-західного походження, а й південно-східного,

² Четвя 1489 р. зберігається в Інституті рукопису Наукової бібліотеки України ім. В. В. Вернадського НАН України під шифром ДА / 415 л. (ф. 301, ЦАМ КДА, № 415 л.). Пам'ятку досліджували багато вчених: О. Соболевський [19, с. 20], І. Недешев [13], Ю. Карський [11], М. Карпинський [10, с. 59–106], В. Перетц [16, с. 1–107], М. Грушевський [4, с. 99], П. Плющ [17, с. 74], А. Журавський [7, с. 84–89], В. Русанівський, В. Німчук [14, с. 200], К. Симонова [22, с. 56–79], Д. Гринчишин [5, с. 251–276] та ін.

відоме й у північних та південно-західних говорах. Таке написання в Четьї можна розглядати як *північноукраїнську* рефлексію **ѣ**. Зокрема широко фіксується **ѣ** на місці ненаголошеного **ѣ** у Крехівському Апостолі, наприклад: **вѣду**, **видѣли**, **в гробѣ**, **грѣхо(в)**, **лекарство**, **повѣдаючи**, **огрѣватисѣ** та інші, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст.: **дорозѣ**, **возѣ**, **в лѣсѣ**, у збірнику документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.»: **в дѣбровѣ**, **в лѣсохѣ**, **видѣ(л)** [5, с. 269] та інші. Наявність **ѣ** на місці **ѣ** І. Огієнко [15, с. 238–239] пояснює двома причинами: 1) сильним впливом на мову тодішніх урядових канцелярій північноукраїнської вимови, яка несла свою живу ознаку **ѣ** > **ѣ** в ненаголошених складах; 2) впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з **ѣ**.

3. Замість етимологічного **ѣ** маємо у з м'яким попереднім приголосним (графічно **ю**): **занюжь** (328, 347 зв., 364, 375), **нюжли**, **нюжли** (360 зв.), **ноу(ж)ли** (340 зв., 341), **занюжь** (347 зв., 375), **заноуж** (289 зв., 361, 367, 368 зв., 372 зв. 374, 364 – двічі) і под. **ѡсюлѣ** (32 зв.), **ѡсюль** (324 зв.), що, на думку В. Перетца, свідчить про *північноукраїнську* рефлексію голосного [e] в Четьї. Тобто ці приклади фіксують сліди дифтонга з [e] в закритому складі: **ѣ** → **ю** – **нюжли** (360 зв.). Написання з **ю** на місці **ѣ** дослідники [8; 20; 21] визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження, наприклад: **василювъ** (ССУМ 1, с. 154), **королювъ** (ССУМ 1, с. 499) та інші.

4. Після шиплячих на місці **ѣ** маємо **о**: **вшолъ** (308), **вжищо** (320), **жона** (14 зв., 15), **жона(м)** (329), **жонѣ** (320 зв.), **ничого** (119 зв.), **нѣчого** (356 зв.), **нѣ печоры** (322), **породившой** (4), **пришолъ** (288 зв.), **члѣвчой** (44 зв.), **чого** (33), **чотыри** (31 зв.), особливо дісприслівниках: **аркучо** (366), **вѣсѣдоучо** (306 зв.), **видлчо** (344), **написавшо** (356), **слышачо** (51 зв.), **ставшо** (306), **оуставшо** (374). Іноді, як паралельні, вживаються й форми з **г** після шиплячих: **женоу** (14 зв.), **женѣ** (320 зв.), **челомбитѣ** (52). Таке написання (**о** замість **ѣ**) свідчить про фіксацію ствердіння шиплячих у мові. Такі факти фіксуються українськими *граматами з території Волині XV ст.* Наприклад: **осмотрѣвшо** (ССУМ* – с. 95), **смотрѣвшо** (ССУМ II, с. 365).

5. «Новий **ѣ**» (уживання **ѣ** на місці етимологічного **ѣ**). Цю фонетичну рису О. Соболевський [19] вважав характерною для *галицько-волинських* пам'яток, а отже, діалектною. У досліджуваній пам'ятці це явище засвідчене дуже

великою кількістю прикладів, причому таке **ѣ** на місці **ѣ** найчастіше трапляється у суфіксі **-ѣньє** (**-ѣньє**), значно рідше у корені слів: **вдарѣньє** (107), **видѣньє** (327 зв.), **вхоужѣньє** (314 зв.), **знамѣньє** (26 зв., 353), **камѣньє(м)** (4), **крещѣньє** (312), **моужѣньє** (29, 101 зв.), **навужѣньє** (325 зв.), **очищѣньє** (306), **повужѣньє** (290, 350 зв.), **погрѣвѣньє** (327 зв.), **покорѣньє** (326 зв.), **приношѣньє** (337, 340 зв.), **прихоужѣньє** (311), **смирѣньє** (307 зв.), **терпѣньє(м)** (328), **толмѣньє** (329), **оужѣвѣрьєньє** (309), **оужѣшѣньє** (21), **хоужѣньє** (330), **чѣтѣньє** (36 зв.), **гавлѣньє** (329), **гдѣньє** (105, 300, 304) та інші; **вѣздны** (109, 144), **вѣсѣліє** (18, 169), **дѣemony** (296), **жѣньєскии** (327 зв.), **жѣньєскимъ** (17 зв.), **мѣчѣ** (85 зв.). Зрідка **ѣ** на місці **ѣ** трапляється і в суфіксі **-гѣль**: **создатѣль** (156 зв.).

6. Написання **ѣ** на місці етимологічного ненаголошеного **и**: **дѣгѣ** (17), **дмитрей** (53 зв.), **звероужѣ** (28), **противѣтисѣ** (75 зв.), **сѣ противѣти** (321 зв.), **резоемци** (50 зв.), **резоемѣству** (340 зв.), **сѣди(т)** (355 зв.), **резое(м)ства** (50 зв.), **сѣдѣли** (358 зв.), **трѣдневногѣ** (333). Як вважають дослідники [8, с. 263], це явище слід розглядати як діалектне, засвідчене вже писемними пам'ятками Київської Русі, що відбивали фонетичну особливість південних говорів. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV – XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі. Пор.: **удѣн** (КА 194), **галелейский** (2), **старшенство** (507) та інші. Ця риса широко побутує в сучасних південно-західних говорах [2, с. 209–218].

7. Вживання **и** на місці **ѣ**: **завтрини** (241), **клинисѣ** (5 зв.), **мертвица** (35, 128 зв., 204), **мертвици** (128 зв.), **мертвицю** (119), **мертвицовѣ** (119), **штверичисѣ** (144), **сирѣфѣми** (203), **сирѣфѣмовѣ** (209 зв.), **стримѣглавѣ** (181 зв.), **трима** (348), **хировимомѣ** (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давноруської мови [8, с. 263] і сучасним *південно-західним* говорам. зокрема *наддністрянським* говіркам [2, с. 209]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. Наприклад: **нимаѣшѣ** (КА 209), **макидонский** (КА 86), **чирвоноѣ** (КА 579) та інші.

Цілком справедливо дану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ [17, с. 141], В. Німчук та В. Русанівський [14, с. 73], К. Симонова [22, с. 76], Д. Гринчишин [5, с. 275]. На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебедев, О. Соболевський, В. Перетц. Так, ще у 1880 р. М. Петров говорив про Четью, як про пам'ятку, яка за «рідкістю книг *малоруських* [...] заслугоує особливою дослідження» [23, с. 147; Петров, 54 – 57]. О. Лебедев, описуючи рукописи музею колишньої Київської духовної академії, зробив таку помітку: «Четья украинск[ая], 1489 г.» [12, с. 147].

В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини,

* Тут і далі таке скорочення означає: Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1997 – ...2006. – Т. 1 – 9...

приходить до висновку, що «Четья 1489 р. – пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не «західноруська», як про це писав М. Карпинський та інші автори» [16, с. 29–30]. Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови («акання», «якання», **ѣ** на місці **ѣ**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури [16, с. 107].

Вивчення мови пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини-Волині (зокрема, пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженнями І. Огієнка [15, с. 91], на території Волині).

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних

мовних проблем у різних галузях – історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні можливості церковнослов'янської мови.

Встановлюючи належність Четьї на основі її мовного аналізу, вважаємо за доречне зауважити таке: вивчаючи мову пам'ятки, кваліфікуючи засвідчені у ній мовні факти, треба орієнтуватися на тогочасний стан мови, у тому числі живої народної, а не на сучасний. І саме крізь таку призму слід розглядати й оцінювати репрезентовані в пам'ятці мовні факти, розрізняючи давнє й сучасне, зокрема кваліфікуючи частотність використання давніх форм – аористів й імперфектів, позицію й відокремленість / невідокремленість дієслівної частки **ся** й под. Адже не тільки літературна мова змінюється з часом, але й жива народна мова так само.

Література

1. Атлас української мови: У 3-х т. – К., 1984–2001.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
3. Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV – XV вв. в українському житті і творчості, як проблема досліду // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. – Львів, 1925. – Т. 141 – 143.
4. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1926. – Т. 5, вип. 1.
5. Дмитро Гринчишин. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXXIX: Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251–276.
6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К., 1980.
7. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінськ, 1967. – Т. 1.
8. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
9. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.
10. Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. – 1889. – № 1. – С. 59–106.
11. Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – Варшава, 1908. – Т. 2.
12. Лебедев В. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.
13. Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. – Варшава, 1884.
14. Німчук В. Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів // Мовознавство. – 1979. – № 1.
15. Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р. – Варшава, 1930. – Т. 1.
16. Перетц В.Н. К изучению Четья 1489 г. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1–107.
17. Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. – К., 1958.
18. Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – XVII ст. // Міжнародний з'їзд славістів. – К., 1973.
19. Соболевский А. Очерки по истории русского языка. – К., 1884.
20. Соболевский А. Лекции по истории русского языка. – 2-е изд. – К., 1891.
21. Соболевский А.И. История русского литературного языка. – Л., 1980.
22. Симонова К.С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст.. (на матеріалі «Четьї» (1489)) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 56–79.
23. Труды Киевской Духовной Академии. – Т. 3. І ще: Петров Н.И. Рукописная «Четья» 1397 г. // Русский филологический вестник. – Варшава, 1881. – № 3.

Воронич Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України